

УДК 37(37) (091)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.36>

ОСВІТА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ ДОБИ РАННЬОЇ ІМПЕРІЇ

Шульга Світлана,докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-3910-8169

У статті розглянуто освітню систему та педагогічні ідеї Стародавнього Риму та її модифікації доби ранньої імперії. Зазначено, що з установленням принципату Октавіана Августа суспільна система Стародавнього Риму трансформувалася, набула монархічних ознак. Акцентовано на знаходженні «соціального консенсусу» та соціальної опори влади принцепса на основі сенатського та вершинського прошарків. Виявлено шляхи вирішення соціального питання та створення «нової» адміністрації, яка б відповідала новим цілям і обставинам існування держави. З'ясовано, що формування кадрового складу адміністрації та управління у центральних та провінційних регіонах імперії здійснювалося з числа сенатської та вершинської верств, зацікавлених у збереженні своєї влади та впливу, повністю відданих принцепсу.

Досліджено освітню систему Стародавнього Риму III–II ст. до н. е., визначено її тріступеневу шкільну структуру. Розкрито причини та актуалізовано зміни у римській шкільній освіті в добу принципату (I–III ст.). Акцентовано на суттєвих трансформаціях у змісті риторичної освіти, визначено її формалізований характер та спрямованість на професійну підготовку адміністраторів, управлінців, відданих принцепсу. Риторичні школи перетворилися на навчальні заклади елітарного характеру з високою оплатою та обмеженим соціальним складом учнів. Основними методами навчання було запам'ятовування текстів і ораторські вправи (прогімнасмата) та складання і виступи декламацій. Зауважено на функціонуванні в ранній імперії тривіальних (початкових) та граматичних шкіл, учнівство яких мало низький соціальний статус. Акцентовано на становищі вчителів, які переважно мали низькі походження та платню, розглядали вчительство як спосіб підвищення соціального статусу. Визначено педагогічні ідеї Марка Фабія Квінтіліана як основу для формування освітньої системи середньовіччя.

Ключові слова: Стародавній Рим, принципат, освіта, Марк Фабій Квінтіліан, риторична, тривіальна та граматична школи.

Shulha Svitlana. Education and pedagogical thought of Ancient Rome in the early Empire period

The article analyzes the educational system and pedagogical ideas of Ancient Rome and discusses their modifications during the early Empire. It is noted that with the establishment of Octavian Augustus' Principate, the social system of Ancient Rome was transformed and acquired monarchical features. The focus is on searching for a «social consensus» and social support for the power of the Princeps based on the Senate and the equestrian class. The study has identified the ways of solving the social issues and creating a «new» administration that would meet the new goals and circumstances of the state's existence and argues that the formation of administrative and management personnel in the central and provincial regions of the Empire was carried out from among the senatorial rank and the equestrian class, interested in preserving their power and influence, and completely devoted to the princeps. The article elucidates the educational system of Ancient Rome in the 3rd–2nd centuries BC and characterizes its three-stage school structure, revealing and updating the reasons for and changes in Roman school education during the Principate (1st–3rd centuries). The emphasis is placed on significant transformations in the content of rhetorical education, the formalized nature of education, and its focus on the professional training of administrators and managers devoted to the princeps. Rhetorical schools turned into elitist educational institutions with high fees and a limited social composition of students. The main learning method was memorization of texts and oratory exercises (progymnasmata), composing and delivering declamations. Trivial (primary) and grammar schools also operated in the early Empire, whose students had a low social status. Regarding the position of teachers, they were mostly of low origin and salary, and considered teaching as a way to increase their social status. The pedagogical ideas of Marcus Fabius Quintilian are identified as the basis for the formation of the educational system of the Middle Ages.

Key words: Ancient Rome, Principate, education, Marcus Fabius Quintilian, rhetorical, trivial and grammar school.

Постановка проблеми. Виховна та освітня думка Стародавнього Риму найбільш активно сформувалася як педагогічна система саме на межі епох, коли Римська держава переживала кардинальну трансформацію у I–II ст., що спрямовувалася на встановлення нової системи влади з ознаками монархічної. Октавіан, який успадкував владу Юлія Цезаря, намагався зберегти її різноманітними засобами,

зокрема одними з них були формування соціальної опори влади принципса та знаходження так званого соціального консенсусу. Це потребувало нових ідей, зокрема і в галузі виховання та освіти громадян, які могли бути «постійно задіяні в інтересах системи».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільший інтерес до системи античної освіти, її особливих рис, методик навчання сформувався у XX ст. Європейські дослідники розглядають як загального характеру проблеми історії античної освіти, так і актуалізують окремі вузькі, проте важливі питання, що розглядають різні боки виховання та навчання античних Греції та Риму.

Узагальнююча праця «Історія європейської цивілізації. Рим» за редакцією Умберто Еко подає широку картину перетворень августовської доби, що створює картину, на тлі якої розгорталися, зокрема, і зміни в освітній сфері [1]. Цікавий підхід до аналізу римської історії виявляється у праці Мері Берд «S.P.Q.R. Історія Давнього Риму», де авторка показує історичні події через повсякдення та постаті окремих римлян, імператорів, їхніх дружин, полководців, риторів, опосередковано звертається увага і на освіту в Римі [2]. Класичною стала монографія Генрі Марроу «Історія освіти в античності» [3], уперше надрукована у 1948 р. Французький учений простежує коріння класичної освіти починаючи від войовничих культур Гомера до періоду, коли зросло значення риторики та філософії, від адаптації елліністичних ідеалів у римській системі освіти до виникнення християнських шкіл та церков у ранньому середньовіччі.

Окремі публікації присвячено безпосередньо освіті імперського періоду римської історії, як-от статті В. Мартіна Блумера «Шкільне навчання в особистості: уява та підпорядкування в римській освіті» [4] та Крістіана Лаеса «Шкільні вчителі в Римській імперії: огляд епіграфічних доказів», які на основі аналізу епіграфічних джерел розглядають освіту античної доби через сприйняття її вчителем та учнем [5]. Елісон Джон у публікації «Культурна пам'ять та класична освіта в пізньоантичній Галлії», характеризуючи освіту пізньоримського часу в римській Галії, акцентує на римських освітніх традиціях, що впливали на провінційну молодь, формуючи їхній «римський» дух та історичну пам'ять, що засвідчувало процеси романізації [6].

Серед вітчизняних дослідників не спостерігається зацікавлення античною історією. У числі дослідників історії освіти слід згадати А.А. Кравченка, у монографії якого «Архетип учителя: ідея, образ, відповідальність» охарактеризовано етапи розвитку освітньої системи, зокрема фрагментарно й охарактеризовано освіту в добу античності [7].

Метою дослідження є розгляд особливостей освітньої системи Риму доби принципату.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші століття нової ери в історії Стародавнього Риму є періодом трансформації суспільної його системи, зокрема і змін в освітньому просторі держави. Із приходом до влади Октавіана (29 р. до н. е.) у Римі необхідним було спочатку унормування усієї суспільної організації безпекової ситуації у державі, стабілізація державних інституцій та військових структур, господарського життя, культури та релігії. Разом із тим важливим для Октавіана стало також вирішення соціального питання та формування «нової» адміністрації, яка б відповідала новим цілям і обставинам існування держави та прискореному процесу концентрації влади в руках принципса. Сам Октавіан продемонстрував свої досягнення у «Res Gestae» («Діяння»), які сприймаються як демонстрація Августом своєї величчя та значимості правління, його успіху [1, с. 121].

Державні трансформації, здійснені Августом, ознаменували завершення тривалих громадянських воєн та «неповернення до римської традиційної структури поділу влади, певна форма автократії» [2, с. 297]. Установлення Октавіаном контролю за всіма гілками влади, зміни управління як у центральних регіонах Італії та Міста, так і в провінціях стосувалися, перш за все, проблеми оновлення/збереження «республіканської» державної структури, але в новому сенсі. Так, у Римо-Італійському регіоні продовжувала залишатися управлінська структура з магістратами та міськими органами влади, до яких додавалися уведені Октавіаном нові посадовці з конкретними повноваженнями. У сенатських провінціях також не відбувалося категоричних змін, водночас у судочинстві вводилася посада т. зв. юридичних помічників, які підпорядковувалися вже центральним органам влади. У приєднаних провінціях установлювалася посада прокуратора, який за нагоди міг виконувати адміністративні функції і в сусідніх провінціях [1, с. 121–122]. Таким чином, адміністративне управління територіями поступово оновлювалося і набувало нових рис.

Зростаюча потреба у виконанні величезної кількості управлінських завдань, функцій, особистих доручень принципса викликало нагальну потребу у розширенні апарату управлінських працівників. Тобто в державі нагальною виявилася потреба у нових кадрах, управлінцях, освічених та навчених працювати і підпорядковуватися. Так, британська історикиня Мері Берд наголошує, що «хтось мав командувати легіонами, керувати провінціями, організовувати постачання зерна і води, та й узагалі діяти від

імені імператора...» [2, с. 313]. Таких працівників рекрутували із сенаторського стану та переважно з найбільш мобільного соціального прошарку римської держави – вершництва: купців, негоціантів, фінансистів, вчителів тощо [1, с. 121]. Стосовно нової ролі сенатського стану Август мав чітку позицію, він «купив сенатську поступливість і сенатську службу ціною присвоєння їм почесних звань, надання знаків пошани, а в деяких випадках – нових посад» [2, с. 313]. Далі, продовжуючи свою характеристику становища сенатського стану за часів Августа, Мері Берд говорить, що той перетворився «на адміністративну гілку на службі імператора» [2, с. 314]. Представники сенатського прошарку були зацікавлені, перш за все, у закріпленні свого становища та престижу, що і давала їм прихильність імператора [2, с. 351–352, 357; 8, с. 64–67].

Вершницький стан із початку влади Августа також зазнав трансформацій, вершництво отримало найбільше «вигід від принципату». Карл Кріст, німецький історик, зауважує, що найважливішим у кар'єрі вершників було те, що принципат використав їхні організаційні здібності, господарський та фінансовий досвід [8, с. 63–64, 41–44]. Вершники на службі у принципса могли піднятися по сходах кар'єри на досить високі посади, аж до префекта, які за функціями перевищували навіть компетенції сенатора, проте вони ніяк не могли стати принципсом. Разом із вершництвом сходили кар'єрою і представники провінційних та муніципальних адміністрацій, багаті землевласники, торговці та судовласники, члени міських рад колоній, провінцій тощо. Саме до цієї соціальної когорти через певний час підпадали також колишні вільновідпущеники. Ці прошарки і формували нову адміністрацію доби принципату.

Отже, держава потребувала освічених адміністраторів, управлінців, службовців, що мали би високу освіту, адміністративну підготовку, досвід. Формування чисельного прошарку адміністрації викликало необхідність змін у структурі та змісті освіти. Освітня система Риму, що сформувалася близько III–II ст. до н. е., базувалася на двоступінчастій, тривіальній та граматичній школі, яка була доступна більшості громадян. Тоді ж виникали ораторські (риторські) школи. На відміну від грецької школи, де навчання риториці носило масовий характер, заняття риторику в Стародавньому Римі узалежнювалося обов'язковим використанням її у сфері законодавства, політики, адміністрації. Для майбутніх магістрів та сенаторів у добу принципату стали обов'язковими навчання риториці, уміння користуватися словом, виступати на публіці тощо. А отже, навчання в риторських школах носило елітарний характер, доступ до школи обмежувався походженням, соціальним становищем учнів та встановленням високої платні. Учні оволодівали ораторським мистецтвом, вивчали філософію, риторику, правознавство, частково математику, астрономію, музику, що в комплексі мало підготувати їх до державної або адміністративної діяльності.

На початку нової ери, з установленням принципату система освіти потребувала реформ, які б відповідали новим реаліям суспільного життя народжуваної імперії, могли забезпечити фахову підготовку та діяльність адміністративного апарату держави. Зміни були покликані оновити систему, перш за все, риторської освіти, доступну вищим соціальним прошаркам, вершницькому та сенаторському.

Тацит характеризував риторику як заняття найплідніше, проте тогочасну освіту в риторських школах критикував, скаржився на інертність молоді, неосвіченість учителів, забуття старих звичаїв. Зазначаючи, що красномовство є джерелом сваволі, Тацит був прихильником вирішення усіх політичних питань не «чисельними народними зборами ... невігласами і натовпом, а наймудрішими і одним». Пояснюючи втрату риторику колишнього значення, Тацит говорив також про формальність навчання, віддаленість його від реального життя, його потреб та, головне, втрату риторику політичної функції. У сфері політичній риторику продовжувала існувати в сенатських колах як засіб політичної боротьби у вигляді панегіриків та «концертних» промов, в освіті ж риторику деполітизувалася, набирала формальних ознак, а для вершництва стала засобом сходження кар'єрними сходами [2, с. 412; 6, с. 15]. Таким чином, Тацит обґрунтував один із принципів навчання риториці нової доби: школі/освіті належить готувати не так політичних діячів, опонентів принципса, як освічених виконавців волі імператора.

Одним із найвпливовіших педагогів та ораторів I ст. н. е. був Марк Фабій Квінтіліан (35–100), його праця «Повчання оратору» стала фундаментальним твором, який на довгі століття визначив напрями розвитку педагогіки. Педагогічні ідеї Квінтіліана базувалися на ідеї виховання всебічно розвинутої особистості та добропорядного громадянина Римської держави, де освіта є загальнодоступною; із цією метою необхідно поєднувати природні задатки дитини із цілеспрямованим вихованням. Природні задатки дитини – це пам'ять, за допомогою якої дитина швидко сприймає та розуміє текст, запам'ятовує його. Важливе місце у навчанні педагог відводив читанню та володінню розмовною мовою, уважав заучування неефективним, натомість пропонував вивчення граматики. Вагому роль у навчанні, на думку Квінтіліана, здійснюють учитель та колектив учнів, де панують здорова конкуренція та стимулювання пізнавальної активності учнів. Педагогічні ідеї Квінтіліана знайшли реалізацію у його педагогічній

діяльності (він був учителем Плінія Молодшого і Тацита). Кар'єра складалася успішно, і йому вдалося одержати прихильність імператора Веспасіана. У 70 (72?) р. він відкрив першу в Римі державну риторську школу, очолив її і викладав [10].

Риторична освіта в добу ранньої імперії стала важливою ланкою у навчанні та формуванні еліти римського суспільства, була одним із інструментів її сепарації. Джон Елісон, характеризуючи освіту доби пізньої античності, стверджує, що літературна (риторична) освіта була центральною у житті римської еліти. Вона визначала та формувала аристократичну ідентичність і забезпечувала потенційну точку доступу майбутніх еліт до можливостей правлячих класів. Освіта була безпосередньо пов'язана з політичною владою та культурним престижем і стала одним із головних інструментів соціалізації римської молоді [6, s. 3].

Ритори зазвичай брали для науки хлопчиків 12–16 років, навчання продовжувалося близько шести років. Можемо приблизно уявити курикулум риторської школи. Варрон (116–27 рр. до н. е.) згадував дев'ять основних навчальних шкільних дисциплін: граматики, риторики, діалектики – трівіум; арифметики, геометрії, астрономії, музики – квадріум; медицина, архітектура. До V ст. зі шкільного курсу було вилучено архітектуру і медицину, таким чином, оформлено т. зв. «сім вільних мистецтв», що стали пізніше основою середньовічної освітньої системи.

Учні вивчали ораторське мистецтво переконливого говоріння та письма. Вони запам'ятовували зразки текстів, які називалися «прогімнасмата», що включала низку послідовних вправ для оволодіння навичками риторики, пізніше застосовували їх на практиці, складаючи та виголошуючи імітаційні промови, декламації на задані теми з римського права, історії та міфології [6, s. 1]. Найціннішим у навчанні в риторській школі були декламації – самостійні виступи учнів із промовами, які готувалися самими учнями і виголошувалися перед колегами. Декламація складалася з першої частини – суазорія – монологу, у якому персонаж обдумував якесь рішення, наводячи аргументи «за» і «проти», наприклад чи захищати спартанцям Фермопільський прохід, чи відступити. Друга частина декламації – контраверсії – це запропонована судова справа, що представляє і захист, і звинувачення. Усі декламації будувалися на нереальних подіях, іноді фантастичних, проте були надзвичайно ефективним методом навчання.

Риторична освіта занурювала студентів в історичне минуле Риму, його міфологію, що в кінцевому підсумку генерувало колективну пам'ять, сприяло формуванню «римського» характеру та світогляду. Римська риторична освіта була процесом формування «персонажа», формування школяра в його майбутній ролі (сенатора, префекта тощо), водночас виключала «інших» (поза риторськими школами) із самого права стати суб'єктами навчання [4, s. 57–78]. Прикметно, що традиції риторичної освіти активно проникали та укорінювалися в провінціях, молодь верхівки яких почала сприймати римську освіту як власний шлях інкорпорації у римську суспільну систему, набуття статусу, долучення до виконання управлінських функцій тощо [2, с. 412–413]. Таким чином, риторична освіта «забезпечувала мову та звичаї, за допомогою яких соціальна та політична еліта впізнавала своїх членів» [6, с. 13–14], була процесом соціалізації, який виробляв певну суб'єктивність у її елітних учасників.

Початкові та граматичні школи, після навчання у яких можливий був вступ до школи ритора, продовжували свою діяльність в імперський час. На відміну від риторичної школи структура та перелік предметів початкових та граматичних шкіл не змінилися з часів Республіки. Серед предметів – граматики, риторики, діалектики, геометрії, арифметики, музики, астрономії. Ці школи були загальнодоступними, з нижчою платнею, ніж риторичні, спрямовані на засвоєння елементарної програми. Відмінності між тривіальними та граматичними були не критичними, тому обидва типи шкіл могли існувати паралельно.

Учителями згаданих шкіл зазвичай були особи низького соціального походження або без громадянських прав, зайнявши вчительську посаду, вони намагалися таким чином підвищити свій соціальний статус [9, с. 43, 127]. Історик Крістіан Лаес звертає увагу саме на статус шкільних учителів початкових та граматичних шкіл [5]. Учителі утримували себе та свої школи без будь-якої участі держави, платня (грошова або натуральна) була низькою, залежала від особистих якостей учителя, походження та матеріального становища учнів, методика навчання базувалася на засадах наслідування [5, s. 110–112]. У виявлених ученим магістратських списках ремісників шкільні вчителі не згадуються або згадуються принагідно. Так, учитель із міста Аурункі (південь Італії) Фурій Філокал «ставився до учнів із найбільшою повагою», поряд зазначається, що він мав додатковий дохід як автор заповіту [5, s. 113]. Також віднайдений напис із Верхньої Панонії про ветерана XV легіону, який обійняв посаду вчителя. Очевидно, така ситуація була непоодиноким, ветерани забезпечували навчання латині місцевих мешканців у провінціях, де здійснювалася мобілізація до римських легіонів [5, s. 114]. Автор на основі аналізу епіграфіки доходить висновку про низький статус учителів, відсутність чіткого розмежування між учителями-граматиками та вчителями початкових шкіл (*magister ludi* – від лат. «вчитель школи/

вчитель гри»), низьку платню та відсутність державного забезпечення. Таким чином, початкова/граматична школа на відміну від риторичної давала елементарні знання та забезпечувала освітою нижчі та подекуди середні прошарки населення Риму.

Висновки. Освіта ранньоімператорського Риму функціонувала на основі традицій, закладених у республіканську добу, за структурою являла собою триступеневу школу (тривіальна, граматична та риторична). Разом із тим «новий» порядок доби ранньої імперії, посилення влади принципса-імператора викликали необхідність створення адміністративної структури влади поряд із ще існуючою республіканською, що потребувало чисельного штату освічених працівників, управлінців, адміністраторів. Функції підготовки нового апарату влади взяла на себе риторична школа, яка поступово відійшла від принципів риторики Цицерона до формалізованої риторичної освіти, готувала освічених, водночас відданих принципсу та державі управлінців. Розглянувши педагогічну думку Риму ранньоімперської доби, можемо з упевненістю стверджувати, що педагогічні ідеї, сформульовані Марком Фабієм Квінтіліаном, та шкільна освіта Риму доби імперії стали основою для середньовічної європейської шкільної педагогіки.

Література:

1. Історія світової цивілізації. Рим / за ред. У. Еко. 2-е вид. Харків : Фоліо, 2024. 2190 с.
2. Берд М. S.P.Q.R. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук ; доопрацьов. вид. Київ : Букшеф, 2024. 480 с.
3. Marrou H.I. A History Of Education In Antiquity. Univ of Wisconsin Press, 1982. 466 s.
4. Martin Bloomer W. Schooling in Persona: Imagination and Subordination in Roman Education Available to Purchase. *Classical Antiquity* (1997) 16 (1): 57–78.
5. Christian Laes. School-teachers in the Roman Empire: a survey of the epigraphical evidence. *Acta Classica: Proceedings of the Classical Association of South Africa* Volume 50, Issue 1 Jan 2007. URL: <https://casa-kvsa.org.za/legacy/2007/AC50-08-Laes.pdf>
6. Alison John. Cultural Memory and Classical Education in Late Antique Gaul. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://backoffice.biblio.ugent.be/download/8679778/8681239>
7. Кравченко А.А. Архетип учителя: ідея, образ, відповідальність : монографія. Львів : Ліґа-Прес, 2013. 421 с.
8. Christ K. Die Römische Kaiserzeit. Von Augustus bis Diokletian. Verlag C.H. Beck oHG, München 2018. 128 S.
9. Фалкс Марк Сидоній. Звільни свого внутрішнього римлянина. Харків : Фабула, 2019. 192 с.
10. Сай. І.В. «Snstitutio oratoria» («Повчання оратору») як відображення педагогічних поглядів Марка Фабія Квінтіліана та одна із найважливіших пам'яток для вивчення педагогіки Давнього Риму. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. 2018. Вип. LXXXI. Т. 2. С. 31–34.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025